

ПІВДЕННА УКРАЇНА В ПРОЦЕСІ РОЗВИТКУ ХЛІБНОЇ ТОРГІВЛІ ХІХ ст.: ІСТОРІОГРАФІЯ

Вивчення розвитку торгівлі хлібом на території українських південних регіонів протягом ХІХ ст., незважаючи на те, що й до нині воно не набуло цілеспрямованого характеру, тим не менш зумовило появу різнопланової за широтою охоплення питань, формою та жанром спеціальної літератури. Враховуючи слушну думку М. Варшавчика стосовно того, що «універсальну схему класифікації історіографічних джерел виробити неможливо», бо вони різні для кожного аспекту історичної науки¹, разом з тим пропонуємо свій підхід при аналізі й поділі на групи опрацьованих нами праць. Він, насамперед, передбачає розгляд у хронологічному порядку, по відповідних суспільно-політичних періодах і, при можливості, по наукових школах:

а) основних узагальнюючих праць з історії Російської імперії й в першу чергу Південної України в контексті визначеної проблеми;

б) фахових досліджень про соціальний статус, кількість і етнічний склад «учасників» процесу купівлі-продажу збіжжя (студії з галузей соціології, економіки, статистики та етнології);

в) зарубіжних наукових напрацювань у плані порівняння регіональних явищ і тенденцій зі схожими чи своєрідними подіями в країнах Західної Європи та частково Америки.

Одночасно ми не вважали повністю за необхідне, як на цьому наполягають деякі сучасні вчені, замінити пануючий «чотиричленний підхід до історіографії» (дореволюційна, радянська, зарубіжна й новітня вітчизняна), який прийшов на зміну «традиційному тричленному радянському поділу» (дореволюційна, радянська й зарубіжна історіографія)².

Незважаючи на те, що купівля-продаж хліба на території південноукраїнських регіонів, вивіз його за кордон протягом

означеного періоду займала одне з провідних місць у розвитку не лише місцевої, а й загальнонаціональної економіки, ця тема ще не стала предметом спеціального дослідження вчених-сусільствознавців. Поза їх увагою залишилися, наприклад, такі аспекти, як: кількісний, соціальний і етнічний склад торговців, щорічні коливання обсягів проданої продукції та її географічне спрямування на зовнішні ринки, вплив політики імперського уряду Росії на розширення хлібної торгівлі тощо.

Одними з перших, хто почав вивчати ці питання, стали український дворянський історик, статист, економіст, етнограф і письменник А. Скальковський (1808–1898 рр.) та російський публіцист, слов'янофіл І. Аксаков (1823–1886 рр.). Дещо пізніше до них «приєднався» відомий вітчизняний історик і громадський діяч Д. Багалій (1857–1932 рр.).

Зокрема, А. Скальковський навів важливі статистичні дані в галузі торгівлі в контексті загальної історії «Новоросійського краю», описав тамтешні ярмарки та «сухопутні ринки», до певної міри схарактеризував специфіку купівлі-продажу хліба, побіжно звернув увагу на кількісний і етнічний склад купців, оповів про болгарські колонії. Однак, помітним недоліком його праць є головним чином «ілюстративність» використаного матеріалу, відсутність критичного ставлення до джерел, які, до речі, він часто не зазначав. У сфері економіки «національних окраїн» відстоював, насамперед, інтереси царської влади³. Спеціально він дослідив торговий і промисловий потенціал Одеси в першій половині XIX ст.⁴

Дещо схожий характер мають напрацювання І. Аксакова, бо значною мірою стосуються обсягів хлібної торгівлі й купців Новоросії. За дорученням «Російського географічного товариства» він спеціально вивчав торгівлю на українських землях, що входили до складу Російської імперії. Результатом його наукових пошуків став вихід у світ ґрунтовної монографії «Исследование о торговле на украинских ярмарках» (СПб., 1858), яка не втратила свого значення і нині. Важливо, що автор описав участь у місцевій торгівлі представників різних соціальних верств (купців, підприємців, чумаків, селян, прасолів та ін.) й етнічних груп (росіян, українців, євреїв, греків, караїмів ...).

Він навів численні приклади укладання типових і специфічних комерційних угод, умови кредитів, схарактеризував використання традиційних і причини появи нових торговельних шляхів. Особливо важливим на сучасному етапі розвитку історичної науки є відображення побуту і звичаїв учасників торгівлі, бо воно становить окремих напрям у новітніх дослідженнях. Разом з тим, у питаннях внутрішніх процесів «народне виробництво» (артільно-общинне) протиставляв розвитку буржуазних відносин⁵.

Д. Багалій, висвітлюючи історію колонізації й побуту «степової окраїни» Московської держави, у багатьох студіях торкнувся й аспекту хлібної торгівлі XVIII — початку XIX ст. Правда, в цьому контексті, особливо стосовно зовнішньої торгівлі Південної України, він писав про деяке домінування іноземного купецького капіталу, з яким нібито не міг належним чином конкурувати вітчизняний. Принципово важливими є наведені ним відомості про вартість й вивіз товарів через місцеві порти⁶. Особливу увагу він, зрозуміло, приділяв Слобожанщині, яка, на його думку, була «посередником» у торгівлі між Великоросією й Новоросією, Донщиною та Лівобережною Україною⁷. Проте він не зробив широких узагальнень щодо XIX ст., а лише визначив деякі тенденції, зокрема, поступове превалювання української та російської торгівлі над іноземною.

Важливу інформацію про участь іноземців у розвитку народного господарства європейської частини Російської імперії, і зокрема Херсонської та Таврійської губерній, навели у своїх працях статистик П. Кеппен і історик М. Державін⁸. Правда, перший навіть не спробував узагальнити фактичний матеріал, зібраний ним щодо податкової політики царизму та становища економіки в Україні означеного періоду.

Принципове значення при вивченні визначеної нами теми має двотомна робота О.Шмідта, видана в Санкт-Петербурзі в серії «Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба»⁹. Автор, прибічник активізації буржуазних відносин в економіці держави, навів численні фактичні дані про торгівлю, зокрема й хлібом, у межах Південної України, а також відобразив співвідношення об'ємів його

реалізації в різних містах імперії, де існували морські порти. Одночасно він висловив критичні міркування стосовно існуючої на той час системи податків, особливо по відношенню до сільського та торгового люду.

Схожі положення та оцінки спостерігаються і в монографіях інших двох російських вчених — В. Павловича й В. Постнікова¹⁰.

Розвитку економіки на Одещині, ролі міста-порту у внутрішній і зовнішній торгівлі хлібом присвятили спеціальні розвідки Ю. Янсон і П. Чехович¹¹. Зокрема, на думку останнього, Одеса поступово набула першочергового значення для країни в цій галузі й на кінець XIX ст. вже успішно конкурувала з такими великими містами, як Санкт-Петербург, Москва та Варшава.

Ю. Янсон також вивчав проблеми хлібної торгівлі на Волині¹². І хоча він звернув головну свою увагу на означений регіон, у його праці міститься важливий фактичний матеріал про вивіз збіжжя через митниці різних українських губерній, напрямки тамтешньої торгівлі. А це, в свою чергу, дозволяє зробити більш широкі порівняння зі схожими процесами на території південних українських губерній.

Очевидно, слід згадати і напрацювання Г. Данилевського, який описав, як саме чумаки Херсонської губернії торгували виробами з дерева та лісом, обмінювали їх на хліб, котрий потім збували в Одесі¹³.

У монографії М. Столпянського йдеться про транспортування хліба з Київської та Подільської губерній до Одеси, південні порти, а потім за кордон. Наведені його обсяги по окремим рокам¹⁴. Схожу інформацію містять праці М. Семеновського та С. Гулішамбарова¹⁵.

Одним з напрямів досліджуваної теми, який визначився ще на початку XX ст. і актуалізується вченими нині, є висвітлення товарності зернового господарства Бессарабії та її зв'язок з ринками України, насамперед південних регіонів¹⁶. Звільнившись з-під влади турецького режиму в результаті російсько-турецької війни 1806–1812 рр., ця країна за умовами Бухарестського договору (1812 р.) відійшла до складу Російської імперії, де і перебувала до 1918 р. Економічні зв'язки Бессарабії з внутрішніми губерніями останньої, близькість її до Одеського порту та

західноєвропейських ринків створили благодатні умови для зростання товарності зернового господарства¹⁷.

Процеси розвитку торгових зв'язків Бессарабії з Україною та реалізації українських і російських товарів на бессарабському ринку досить детально відображені в студіях В. Томулець. Правда, в них аспектам хлібної торгівлі не приділено спеціальної уваги¹⁸.

Кишинівський вчений А. Морар (Морару), висвітлюючи роль переселенців з Бессарабії у освоєнні південноукраїнських регіонів у руслі національної румунської історіографії, головним чином піддав осуду колонізаторську політику царського уряду, не зазначивши при цьому, що ті наприкінці XVIII — початку XIX ст. взагалі звільнялися від оподаткування й мали значні пільги в торгівлі¹⁹.

Певною мірою в історіографії висвітлено аспект ролі залізничного транспорту в процесі поширення зернового експорту на території Південної України. Чи не вперше в історичній науці важливість залізничних шляхів до одеського порту з'ясував Ю. Янсон у праці, про яку вже йшлося вище²⁰. Важливі дані щодо товарного руху на магістралях південноросійських губерній навів О. Білімович²¹. Політику царського уряду 60-х–90-х років XIX ст. у сфері залізничних тарифів на прикладі перевезення вантажів збіжжя схарактеризував О. Шаулов²². Важливість ролі одеського порту та зростання його значення в поживленні регіональної торгівлі дослідили В. Загоруйко та В. Золотов²³. Побіжно цей аспект теми висвітлено в студіях В. Жукова, Т. Лазанської та деяких інших вчених²⁴.

Значною мірою показали й узагальнили тенденції розвитку профільного транспорту в цілому в Україні та зокрема на її Півдні С. Богатчук і А. Шевченко²⁵. Безпосередньо в останній праці сконцентровано важливий фактичний матеріал, запропоновані власні погляди на проблему. Так, на думку А. Шевченко, зростання оранки та активізація виробництва зернових знаходилися в органічному зв'язку з функціонуванням у південних українських губерніях мережі залізниць, які, в свою чергу, відігравали помітну роль у розвитку причорноморського регіону, конкретно місцевого сільського господарства. Саме ж збіль-

шення експорту хліба з Новоросії в другій половині XIX ст. зумовило крайню потребу в будівництві транспортних шляхів, які належним чином могли б забезпечити безперебійне постачання зерна до морських портів. Відсутність залізниць, справедливо зазначила дослідниця, в пореформений період робила доставку зернових занадто дорогою²⁶.

Разом з тим, і це слід вважати помітним недоліком, у статті не використано «нового» (порівняно з попередниками) архівного та опублікованого документального матеріалу, а також не враховані спеціальні праці й дисертаційні роботи (а їх чимало) початку XXI ст. Головним чином аналіз проведено та зроблені висновки на підставі літератури минулого століття.

Окремим напрямом у російській і вітчизняній історичній науці слід вважати вивчення функціонування одеського портофранко (торговий транзит Броди — Одеса в 1819–1859 рр.), яке відповідним чином свого часу спрямував О. Оглоблін²⁷. Але, враховуючи той факт, що цьому аспекту присвячені декілька новітніх монографічних студій і навіть докторська дисертація²⁸ в яких спеціально висвітлена історіографія теми, вважаємо за можливе поминути тут ретельний розгляд цього питання.

Щодо ж радянської історіографії в цілому, то, як про це справедливо зазначив сучасний дослідник А. Ковальський (м. Запоріжжя), вона приділяла вочевидь недостатню увагу аналізу торгівлі населення Південної України в XIX ст.²⁹ Головним чином він виділив праці з цієї тематики І. Гуржія, О. Дружиніної, В. Кабузана, І. Слабєєва.

Разом з тим, слід назвати і принципову статтю Є. Сташевського кінця 20-х років XX ст., в якій певною мірою простежені взаємозв'язки хлібних ринків Правобережної та Південної України в передреформену добу³⁰.

Виокремити треба і двотомну фундаментальну працю М. Слабченка «Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX ст.», яка побачила світ у другій половині 20-х років минулого століття³¹. Вона писалася тоді, коли російські дослідники вже могли «пишатися великою кількістю наукових видань, присвячених новому й новітньому життю свого краю й цілої держави, опублікованими багатьма й самостійними працями та

матеріалами, — XIX століття для України лишається майже зовсім незраним»³². В оцінці О. Оглоблина (Оглобліна) вона стала «першою спробою дати наукову характеристику історії України дев'ятнадцятого століття та однією з перших спроб відтворити схему українського історичного процесу...»³³.

Чим же ця праця важлива в контексті нашої проблеми?

Насамперед, у першому томі, який охоплює 1800–1861 рр., на загальноісторичному тлі відображено розвиток міст, ремесла, сільського господарства, стан фабричного виробництва, ярмарків Південної України, зокрема експорт збіжжя. В другому томі мають місце цікаві сторінки про пореформову еволюцію народного господарства, наведені статистичні дані щодо зростання засівів пшениці у зв'язку з посиленням втягування села в «хлібно-торгові операції ринку»³⁴. Також він слушно зауважив, що іноземні неогоціанти та підприємці, осівши в межах України, об'єктивно працювали не лише на себе, а й на «нову батьківщину». Важливо й таке: крім опублікованих джерел, автор використав фонди одеських архівів, а в них безпосередньо документи й матеріали Канцелярії новоросійського генерал-губернатора, військових поселень тощо. Зрозуміло й те, що сам одесит за народженням, автор « з окремих регіонів України, найбільшої уваги надав Південній Україні, і зокрема процесу її урядової та народної колонізації»³⁵.

Дуже важливе науково-теоретичне та практичне значення (за використаним фактичним матеріалом) у цій царині мають напрацювання І. Гуржія (1915–1971 рр.), а тому саме їхньому змісту приділимо значно більше уваги.

Аналізуючи велику історичну спадщину відомого вченого в галузі соціально-економічних відносин в Україні кінця XVIII — XIX ст. І. О. Гуржія, можна без перебільшення твердити: однією з «найулюбленіших» тем його досліджень був розвиток вітчизняної торгівлі. Саме ця тема в тій чи іншій мірі присутня в більшості фундаментальних праць історика. На яскравих прикладах, пов'язаних з становищем зовнішнього та внутрішнього ринків, він обґрунтував, зокрема, важливі теоретичні положення про поступовий занепад натурального господарства в Україні й розвиток буржуазних відносин в означений період. Вже в своїй

кандидатській дисертації, присвяченій повстанню жителів села Турбаїв (Полтавщина) в кінці XVIII ст., вчений наголосив на тому, що всезростаючий тоді вивіз з поміщицьких маєтків продуктів на ринок, частковий перехід до вирощування спеціальних культур (тютюн, конопля), розширення окремих галузей господарства з торговою метою (городництво, садівництво, скотарство), збільшення кількості промислових підприємств — все це переконливо свідчило: великі господарства втрачали свій натуральний характер, але ще на основі посилення експлуатації кріпаків втягувалися в товарно-грошові відносини³⁶.

Здавалося б, що тема про локальне явище — народне повстання в одному з районів Лівобережжя — формально «не змушувала» дослідника робити принципові широкі узагальнення щодо всієї України, але саме такий «глобальний» підхід був притаманним багатьом працям І. О. Гуржія.

Питому увагу вчений приділив конкретно торгівлі хлібом, бо вважав її особливо характерним показником відносин, що склалися на той період в українському селі. При цьому він неодноразово посилався на ленінське положення про те, що виробництво хліба поміщиками на продаж, котре особливо розвинулося в останній час існування кріпацтва, було вже провісником розпаду старого режиму. Такі концептуальні погляди І. О. Гуржій почав обґрунтовувати вже в першій своїй монографії, написаній на основі кандидатської дисертації³⁷. Причому характерні ознаки розкладу феодално-кріпосницької системи, на його думку, проявлялися не лише в поміщицьких маєтках, а і в поступовому проникненні товарно-грошових відносин у господарства селян. «Про це переконливо свідчить, — наголосив він, — зростаюча роль продуктів селянського землеробства на внутрішньому ринку, розширення дрібної селянської промисловості та цілого ряду не хліборобських занять, головнішими з яких було чумакування та візникування»³⁸. Одночасно вчений звернув увагу і на те, що при кількісному зростанні зернової продукції стан техніки залишався надзвичайно низьким і рутинним, бо ведення господарства зосереджувалося на селі в руках дрібних виробників, задушлих нуждою та особистою залежністю.

Слід підкреслити, що за тоталітарної системи і жорстокої репресивної політики сталінської влади І. О. Гуржій наполягав на такому положенні: «В умовах висхідного капіталізму зміцнення економічних і культурних зв'язків між окремими українськими землями створювало сприятливі передумови для посилення процесу формування української нації»³⁹.

Як відомо, деякі історики заперечували наявність української нації в кінці XVIII–XIX ст., посилаючись на те, що, мовляв, в умовах Російської імперії процес її формування не мав перспектив і практично призупинився. Гостра дискусійність цього питання, зокрема, за радянської доби, знайшла своє відображення в декількох працях, підготовлених в Інституті історії АН УРСР⁴⁰.

На наш погляд, неперевершеною і нині залишається фундаментальна монографія вченого «Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст.» (К., 1954. — 551 с.), підготовлена на основі докторської дисертації, захищеної в 1953 р. В ній окремі параграфи спеціально присвячені зростанню поміщицького та селянського торгового землеробства.

За спостереженням дослідника товаризація особливо активно проходила в поміщицьких господарствах Півдня України, дещо повільніше на Правобережжі й набагато слабкіше в межах Лівобережжя. Це пояснювалося, на його думку, насамперед розмірами господарств: більші з них раніше за інші почали працювати на ринок. Хоча причинами такого явища могли бути також стан сільськогосподарської техніки, віддаленість ринків тощо.

Дрібні й найдрібніші господарства виробляли незначну кількість продукції, що майже вся споживалася власниками маєтків і їх прислугою. Проте, спеціалізація районів щодо торгового землеробства визначалася саме поміщицькими, а не селянськими господарствами⁴¹.

Використавши статистичний матеріал і деякі теоретичні узагальнення праць О. Семенова⁴², Є. Зябловського⁴³ та І. Штукенберга⁴⁴, Іван Олександрович дійшов висновку про те, що основна частина товарного хліба потрапляла на внутрішній ринок Росії й України. Зокрема, для 50-х років XIX ст. Причому, якщо протягом 20-х–40-х років XIX ст. обсяг хліба, котрий йшов на зовнішній

ринок, майже не збільшився, то на внутрішньому він постійно зростає. Причини цього вчений пов'язував з розвитком промисловості, зростанням кількості міського населення, а головне — з поглибленням процесу господарської спеціалізації окремих регіонів.

Важливим видається авторський підхід при використанні статистичних даних і документальних матеріалів. Він засвідчив, зокрема, добру обізнаність стосовно залучених джерел, їх критичне сприйняття. З цього приводу І. О. Гуржій зазначив: «Розглядаючи питання про виробництво поміщицькими маєтками хліба на ринок, треба мати на увазі ту обставину, що в дореформеній статистиці майже зовсім нема даних про розмір внутрішньої торгівлі хлібом, а також про кількість хліба, яка йшла з поміщицьких маєтків і селянських господарств на внутрішній і зовнішній ринки»⁴⁵.

Застереження І. О. Гуржія щодо необхідності критичного ставлення до відомостей джерел актуальне і нині, бо лише за останні декілька років побачило світ чимало студій на означену тему, авторами яких є представники різних регіонів України. Насамперед, маємо на увазі праці Т. Лазанської, О. Доніка й О. Пилипенка (Київ), І. Довжука (Луганськ), Т. Ігнатєвої (Кам'янець-Подільський) та багатьох ін.

Тому-то йому доводилося часто обмежуватися уривковими відомостями по губерніях за окремо взяті роки. Це, зрозуміло, не дозволяло зробити широкі узагальнення, простежити у всій повноті те чи інше явище та динаміку змін. Учений, можна сказати, по крихтах збирав всілякі дані в працях дореформених статистиків. Про це свідчить і значна картотека в особовому (домашньому) архіві історика.

І. О. Гуржій з явною симпатією писав (на підставі матеріалів «Киевских губернских ведомостей») про поміщиків Сквирського, Уманського, Липовецького, Бердичівського та Таращанського повітів Київської губернії, які «всі сили» спрямували на виробництво пшениці як «головного і найбільш цінного продукту для експортної торгівлі»⁴⁶.

Що ж до селянських господарств України першої половини ХІХ ст., то, як вважав Іван Олександрович, вони тільки ставали на «шлях торгового землеробства». Вчений наголосив:

«В той час як поміщики за рахунок селянських наділів збільшували посіви пшениці і технічних культур, селянські господарства в більшості обмежувалися посівами «сірих» хлібів (жито, ячмінь, просо, гречка) для власного споживання. Винятку щодо цього не становила й основна частина селянських господарств Катеринославської та Херсонської губерній, де особливо вигідним був збут хліба на зовнішній ринок»⁴⁷.

В зв'язку з останнім зауваженням, він погоджувався з думкою відомого українського економіста П. Ляценка про те, що в південних губерніях значного поширення набуло *колоністське фермерство, яке стало однією з найбільш ранніх форм масового дрібно-капіталістичного господарства, переважно зернового та тваринницького напрямку*⁴⁸.

З погляду Івана Олександровича, в торгівлі хлібом перемагала не «здорова» конкуренція, а монополія поміщиків, які часто вдавалися до обмеження і навіть до цілковитої заборони селянської купівлі — продажу⁴⁹. Тому-то, вважав він, товарність хліба, що йшов з селянських господарств, була в значній мірі умовною⁵⁰.

Слід зазначити, що з кінця 50-х років минулого століття вчений започаткував два окремих напрями у своїх дослідженнях, а саме розвиток товарного виробництва і торгівлі з кінця XVIII ст. до 1861 р. і Україна в системі всеросійського ринку другої половини XIX ст. Зафіксувало це поява його статті в № 5 «Українського історичного журналу» за 1959 р. під назвою «Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII — першої половини XIX ст.

На наш погляд, це одна з кращих статей І. О. Гуржія на означену тематику, бо в значній мірі має концептуальний характер і написана на високому науково-теоретичному рівні (зрозуміло, у відповідності до тогочасних методологічних засад). Зокрема, в ній зроблено такий принциповий висновок: «Взагалі торгівля і торговельний капітал самі по собі лише розклали, але не змінювали існуючий спосіб виробництва. Чим сильнішим і самостійнішим був торговельний капітал, тим слабкішим був промисловий капітал і навпаки»⁵¹. Автор назвав прізвиська конкретних купців, в руках яких зосереджувалося близько 50% хлібної торгівлі в окремих містах.

Важливо зазначити, що в цій студії, певною мірою всупереч деяким попереднім своїм твердженням, автор наголосив: селяни, поряд з міщанами, становили серйозну конкуренцію в міській торгівлі(!). Правда, при цьому уточнив — то була «селянська заможна верхівка, більшість якої за своїм соціальним становищем нічим не відрізнялася від купців»⁵².

Всебічного висвітлення торгівля хлібом в Україні набула в спеціальній монографії вченого «Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). — К., 1962. — 206 с. Правда, в ній, крім вирішення «чисто» наукових завдань, передбачалося (згідно вимог компартійної ідеології) спростувати «теорії» українських буржуазно-націоналістичних істориків, які намагалися довести «відрубність економічного розвитку України від Росії», відсутність в Україні купців місцевого походження та українського торговельного капіталу тощо.

Цікавим є погляд І. О. Гуржія на внутрішній ринок (ринки) України. На його думку, в період, що ним вивчався, *відокремлені місцеві ринки поступово об'єднувалися у всеросійський ринок*. У нього входили складовою частиною ринки України⁵³.

Отже, в цій книзі історик навіть не поставив питання про існування національного всеукраїнського ринку в означений період. Можливо, в зв'язку з цим його логіка спрацьовувала так: в Російській імперії міг формуватися лише єдиний — загальноросійський ринок, всі інші — місцеві — були лише «дотичними», його складовою. В тім могло бути і так, що за тих суспільно-політичних умов компартійного диктату писати про одночасне формування з всеросійським ринком національного вважалося просто неприпустимо. Адже в цьому, знову ж таки, певні «компетентні» особи, могли побачити і бачили деяку самостійність, «відрубність» економічного розвитку України. Такий стан речей продовжувався практично до середини 80-х років минулого століття, поки в країні не змінилася політична ситуація і до цього питання не повернувся син вченого, також історик за фахом⁵⁴.

В монографії автор докладно обґрунтував положення про те, що поширення внутрішнього ринку на хліб було нерозривно зв'язано з дальшим зростанням неземлеробського населення, з процесом господарської спеціалізації районів. Цікаві його

співставлення по окремих регіонах. Так, за твердженням Івана Олександровича, вивіз хліба, переважно пшениці, з Поділля дорівнював відповідному показнику по Київській губернії, а нерідко й перевищував. Крім збуту на місці, подільський хліб продавали в Галичині, Одесі, на Волині, де часто не вистачало власного хліба для прохарчування тамтешнього населення. Товаризація поміщицького землеробства на Лівобережжі також спрямовувалася на виробництво хліба для ринку і особливо з метою його переробки на горілку⁵⁵. На території Південної України воно мало свою специфіку, на що звернув увагу історик, використавши дані тогочасного економіста А. Шмідта. Останній, наприклад, писав: «Торгівлею хліба займаються окремо промисловці, які мають в краю незліченну кількість комісіонерів, агентів, факторів і торговців, котрі одержують значний бариш від свого посередництва. Вони їздять по селищах, містечках і містах, на базари, торги і ярмарки, скуповують хліб по частках, утворюють з них партії, решетують його, продають тут же крупнішим торговцям або везуть в Одесу»⁵⁶.

Автор вживає термін «внутрішній ринок» стосовно України, тоді як раніше під ним розумівся головним чином всеросійський. Отже, в цьому випадку можемо констатувати: погляди І. О. Гуржія на цей предмет поступово еволюціонували і фактично він впритул наблизився до твердження про наявність загальноукраїнського ринку⁵⁷.

Продовження цієї важливої теми, правда, в інших хронологічних рамках, набуло в другій монографії вченого.

Як це не парадоксально виглядає, але в праці «Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст.» (К., 1968. — 191 с.), в розділі IV, І.О.Гуржій, проаналізувавши положення В.І.Леніна про «внутрішній ринок» дійшов до цілком логічного й категоричного висновку: *національний ринок існував в Україні, хоча і був складовою всеросійського!*⁵⁸

Він докладно проаналізував, чому і як на українських землях протягом другої половини XIX ст. зросли торгівля хлібом і вивіз його в Росію та за кордон. «Це зростання, — підкреслено в книзі, — відбувалося переважно за рахунок екстенсивного розорювання цілинних і перелогових земель з метою вироб-

ництва товарного хліба, що йшов на внутрішній і зовнішній ринок»⁵⁹. Українські губернії, на його думку, відігравали особливо велику роль у виробництві пшениці та ячменю, що були головними товарними культурами⁶⁰.

Означені нами вище основні положення про розвиток українського ринку та вітчизняної торгівлі хлібом у тій чи іншій мірі вчений обґрунтовував ще у багатьох своїх працях, наприклад, «Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.)» (К., 1958. — 168 с.), колективних двотомниках «Історія Української РСР» (К., 1967. — Т. 1), «Історія селянства Української РСР» (К., 1967. — Т. 1) тощо. Тому вивчення невичерпної творчої спадщини видатного українського історика необхідно, без сумніву, продовжувати.

Окремі нариси про торгівлю Південної України містяться в монографіях О.Дружиніної⁶¹. Зокрема, в одній з них вона дійшла таких висновків. Хоча ярмарковій торгівлі сприяла колонізація краю, але «старих», що виникли до 1800 р., було не багато. Поділивши товари на дві основні групи: 1) продукти сільського господарства місцевого походження та 2) предмети промислового виробництва, які надходили з «внутрішніх губерній», автор назвала на першому місці (серед групи 1) хліб. Специфікою тамтешньої ярмаркової торгівлі стало те, що її осередки виникали не лише в селах і містах, а й біля «молодих» промислових підприємств⁶². Що ж до торгівлі через південні порти, то вона, на думку О.Дружиніної, на початку XIX ст. «до известной степени смягчала тяжелое положение русской внешней торговли». Становище чорноморської торгівлі впродовж усього століття залежало від політики царського уряду та інших держав, міжнародної ситуації (особливо російсько-турецьких відносин), а також від попиту та пропозиції, що постійно змінювалися⁶³.

При цьому слід констатувати: вчена «не вичленила» купівлю-продаж хліба в межах південних губерній України із загального процесу товарообміну.

Деяко інакше до висвітлення цих аспектів підійшов І.Слабеев, головну увагу зосередивши на чумацькому промислі та його ролі в соціально-економічному розвитку України XVIII — першої половини XIX ст. Зрозуміло, що чумаки найбільше торгували

сіллю та рибою. Проте, на думку дослідника, в першій половині XIX ст., особливо напередодні реформи 1861 р., *чумацька торгівля хлібом набула значних розмірів*. Хліб вивозили на південь тому, що завдяки близькості портів ціна на нього перевищувала його вартість у «глибинних» губерніях України. Обсяг хлібної торгівлі набагато зростав у ті роки, коли в Новоросійському краї або на Дону траплялися стихійні лиха та неврожаї. Вчений зокрема зазначив, що в Київській губернії (переважно в Уманському, Звенигородському, Таращанському та Сквирському повітах) значну частину хліба скуповували чумаки з південних районів, які доставляли сюди сіль та рибу. Закуплений хліб, у свою чергу, продавали в Одесі, Миколаєві, Криму та інших місцевостях півдня⁶⁴.

І. Слабеев дійшов висновку, що в другій половині XIX ст. відбувся поступовий занепад чумацтва, а з ним і його хлібної торгівлі⁶⁵.

Загалом же вчений лише фрагментарно описав торгівлю хлібом на півдні України, бо не ставив це собі за спеціальне завдання.

Слід зазначити, що певною мірою концептуальну (загальну) оцінку студій вітчизняних дослідників, де в тій чи іншій мірі висвітлені означені в нашій праці проблеми, отримали на сторінках великої колективної монографії «Историография истории Украинской ССР» (К., 1986. — 555 с.). В ній зокрема відображено сприйняття радянською історичною думкою, зрозуміло, на основі марксистсько-ленінської методології, творчих здобутків Є. Сташевського, М. і О. Дружиніних, Ф. Ястребова, І. Гуржія, В. Теплицького, О. Нестеренка, І. Слабеева та багатьох інших⁶⁶. Разом з тим, і ця книга чітко засвідчила: хлібний ринок Південної України XIX ст. спеціально і всебічно не досліджувався включно до середини минулого століття. Ця проблема і донині залишається недостатньо розробленою у вітчизняній історичній науці.

Протягом 1974–1994 рр. побачили світ три ґрунтовні узагальнюючого характеру публікації Б. Кругляка про торговельну буржуазію, біржі та ярмаркову торгівлю в Україні доби капіталізму⁶⁷. На схожу тему писала й Т. Лазанська⁶⁸. Особливо

вирізняється великим фактажем її капітальна монографія «Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.» (К., 1999. — 17 друк.арк.)⁶⁹. Географічно в її працях охоплена більша частина українських губерній і, зокрема Катеринославська, Таврійська, Херсонська, а серед міст виділена Одеса. Про торгівлю й купецьке промислове підприємство в Україні XIX — початку XX ст. також опублікував декілька ґрунтовних праць О. Донік⁷⁰. Так, він визначив загальну кількість купців, що на той період проживали в Одесі, Катеринославі, Єлисаветграді, Сімферополі, Миколаєві та інших південноукраїнських містах, схарактеризував їх національний склад і економічну спроможність. Кількісну перевагу єврейського купецтва на Правобережжі, більшій частині Лівобережжя, а також Південній Україні автор пояснив насамперед проляганням тут смуги їх осілості. Також дописувач звернув увагу на великий контингент у південних містах купців-росіян.

Десятки статей, спеціальну монографію та докторську дисертацію соціально-економічної еволюції українського поміщництва та його суспільно-психологічному портрету в 1861–1917 рр. присвятила Н. Темірова⁷¹. Безпосередньо в монографії та рукописі дисертації в розділі про підприємницьку діяльність великих землевласників вона зазначила, що постачання зерна на ринках було характерним для основної маси поміщицьких господарств, зокрема і Південної України. Причому вона простежила таку закономірність: чим більшим було господарство в поміщиків, тим менший відсоток становила в ньому частка продуктів, які споживалися всередині господарства, та збільшувалася частина, що надходила у продаж. Жито й овес, на її думку, використовувалися переважно для внутрішнього споживання, а пшениця й ячмінь — поставлялись на ринок.

Серед останніх робіт на означену тему слід назвати студію І. Довжука про зовнішню торгівлю «Підросійської України» в післяреформений період. В ній наведені дуже важливі статистичні дані про експорт і імпорт товарів, які проходили через чорноморсько-азовські порти, обґрунтовується положення, що перше місце в зовнішній торгівлі належало Одесі. Конкретно ж про експорт головних видів зерна (пшениця, жито, ячмінь, овес),

то автор виділив такі міста-порти: Одеса, Миколаїв, Ростов, Новоросійськ, Таганрог, Маріуполь, Бердянськ, Севастополь. Причому знову наголосив, що і в цій торгівлі першість належала Одесі, бо шляхи від неї охоплювали великий «хлібний район», куди входили Херсонська, Бессарабська, Катеринославська, Київська, Полтавська та частково Волинська губернії. На доказ своєї тези ним наведені такі принципові дані. На одеський порт припадало близько 50% збіжжя, що проходило південні порти, і 20% загальноросійського хлібного експорту. В окремі роки з міста експортувалося понад 60 млн. пудів пшениці в Англію, Голландію, Францію, Німеччину, Італію, Бельгію, Туреччину, Австро-Угорщину, Португалію, Норвегію, Швецію та ін. країни⁷². І. Довжук висвітлив експортну торгівлю Підросійської України від 1861 р. до початку ХХ ст. Зокрема, автор наголосив, що купівля-продаж різноманітних виробів народного господарства посідала провідне місце (?) в зовнішній торгівлі Російської імперії. Він узагальнив вже відомі факти та статистичні дані про експорт з українських губерній продуктів землеробства й тваринництва, насамперед, зерна, крупи, борошна, вовни, сала, м'яса, худоби. Причому, наголосив І. Довжук, наявність тут великої кількості товарного зерна й підвищення попиту на нього з боку західноєвропейських держав зумовили швидке зростання вивозу цієї продукції, особливо пшениці, з чорноморсько-азовських портів. Отже, названий автор показав обсяги основних видів хлібної торгівлі Південної України, яка спрямовувалася не лише за межі регіону, а й в іноземні країни.⁷³

Свої викладки та узагальнення І. Довжук зробив на основі використання лише незначної кількості опублікованих джерел і спеціальної літератури. Тому залучення нових архівних матеріалів, ще не введених у науковий обіг дослідниками, безперечно, сприятиме поглибленню вивчення та всебічному висвітленню проблеми.

Особливо важливе значення для розуміння основних закономірностей розвитку України в імперську добу має монографія О. Реєнта⁷⁴, бо вона спеціально присвячена національному відродженню, соціально-економічному становищу та боротьбі «між працею і капіталом». Зокрема, автор висвітлив аспекти, пов'я-

зані з національним складом жителів південних територій, асиміляторською політикою царизму, господарським потенціалом тощо⁷⁵. Він прийшов до висновку, що, наприклад, росіяни осідали головним чином у провідних індустріальних центрах Півдня: Катеринославі, Луганську, Одесі та Миколаєві. Також зазначив: «залізничний бум» припав на 70-ті роки.

Заслуговують на увагу стаття та кандидатська дисертація Д. Решетченка, в яких показані зв'язки Правобережної та Південної України в галузі міжнародної торгівлі зерном наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.⁷⁶ Так, автор наголосив: пшениця становила основну частину хлібного експорту регіону, який спрямовувався в більшості випадків через Одесу, Гданськ і Клайпеду.

Серед авторів останніх студій, дотичних до означеної теми, слід назвати В. Орлика, Т. Ніколаєву, В. Шевченко та Т. Шахрай⁷⁷.

Крім того, В. Орлик, В. Тимченко, Н. Кухар-Онишко дослідили роль турків і татар в освоєнні й розвитку торговельної інфраструктури Півдня України та Криму в кінці XVIII — 50-ті роки XIX ст.⁷⁸

Історії функціонування протягом тривалого часу Миколаївської митниці присвятив свою роботу В. Ковальський⁷⁹.

В кінці XIX — на початку XX ст. царський уряд продовжував проводити політику митного протекціонізму, котра в цілому не давала позитивного ефекту. В імперській економіці неослабні позиції займав німецький, англійський, французький і голандський капітали. Зокрема, на комерційних портах Північного Причорномор'я це проявлялося в лідируючому становищі німецьких компаній у зовнішньоторгових операціях аж до початку Першої світової війни. Насамперед, це знайшло свій вираз у пільгових цінах на товари для Німеччини, в розгортанні нею посередницької купівлі-продажу. Цим питанням декілька студій присвятив В. Степаненко⁸⁰.

Щодо сучасної історіографії про розвиток торгівлі в Південній Україні через призму функціонування митниць і митної системи, то слід назвати монографію Санкт-Петербурзької вченої О. Правілової, де проаналізовані основні напрями та форми фінансових взаємовідносин «метрополії» й «національних окраїн»⁸¹.

В цьому ключі, правда, стосовно лише першої чверті XIX ст., більшої конкретики зосереджено на сторінках монографії Г. Казьмирчука й Т. Соловйової⁸². А вже безпосередньо про історію Одеської митниці йдеться в брошурі Л. Білоусової та Г. Малінової⁸³. Узагальнений характер, стосовно всієї України, має праця В. Чорного⁸⁴.

Аспекти надання (чи обмеження) фіскальних пільг царським урядом євреям південних регіонів частково розглянуті в статті Н. Щербак⁸⁵. Зокрема, автором оцінені вади політики в цьому питанні уряду Олександра I⁸⁶. А організаційно-правовому забезпеченню фіскальної політики в останній третині XVIII ст. з деякими перспективами на майбутнє в цій сфері присвятив кандидатську дисертацію юрист В. Саксонов⁸⁷.

Місце Південної України в загальній системі адміністративно-територіального устрою Російської імперії визначено в дисертації І. Савченко⁸⁸.

Помітним явищем у вітчизняній історичній науці став вихід у світ капітальних монографій В. Орлика⁸⁹ про податкову політику царизму в Україні другої половини XVIII — 1861 р. і О. Пилипенка про місце української торгівлі в загальній системі економіки імперії⁹⁰. Зокрема, в праці першого для висвітлення нашої проблеми особливо важливими стали аспекти стосовно гільдійських зборів, оподаткування торгового люду за етнічною та релігійною належністю, спеціальних податків з євреїв, кримських татар і іноземних колоністів. Значну вагу має конкретний виклад матеріалу про статус і фінанси купців південноукраїнських регіонів, протистояння в цьому контексті царських урядовців різних рангів, наприклад, новоросійського генерал-губернатора М. Воронцова та міністра фінансів Є. Канкріна⁹¹. Другий автор, опрацювавши головним чином опублікований документальний, законодавчий і статистичний матеріал, а також праці попередників, схарактеризував головні тенденції й особливості купівлі-продажу хліба, простежив динаміку змін обсягів його реалізації на внутрішніх і зовнішніх ринках.

Протягом 2007–2009 рр., так би мовити, «іноземні» напрямки торгівлі досліджували Л. Хрящевська, О. Машкін, О. Замуруйцев і В. Тимченко⁹².

В контексті специфіки використання і підходів при залученні деяких праць по темі, написаних російськими істориками, стало те, що в них розвиток хлібної торгівлі Південної України ХІХ ст. територіально й адміністративно-політично не відокремлюється від «європейської частини Росії». А тому під назвами студій про Росію міститься важливий фактичний матеріал стосовно Бессарабської, Катеринославської та Таврійської губерній. Зокрема, в окремий «ХІ» або «Степний» район Росії південні регіони виділив Б.Миронов. Мало того, за ним «Український» район — це лише Полтавська та Чернігівська губернії, а «Південно-західний», знову ж таки Росія, — Волинська, Подільська та Київська губернії⁹³.

Досить побіжно означені вище питання висвітлені в працях іноземних авторів. Частково вони перекладені на російську й українську мови. Так, англійський дослідник С. Фаірлі, аналізуючи розвиток торгівлі між Росією та Великобританією в 1750–1830 рр., зазначив, що вона здебільшого мала «зерновий характер». Зрозуміло, він не міг поминути роль у ній Південної України⁹⁴. Американська дослідниця П. Герлігі схарактеризувала стан торгівлі та діяльність купців Одеси, показала зв'язки міста з іноземними державами від кінця ХVІІІ ст. до Першої світової війни. Частково розглянула аспекти формування внутрішнього ринку України⁹⁵. В монографії Д. Степлс (J. Staples) йдеться про господарську діяльність іноземних колоністів «Степової України» протягом 1783–1861 рр.⁹⁶. У контексті загальної постановки проблеми заслуговують на увагу також монографічні дослідження Х. Сетон-Вотсон (Seton-Watson) і Г. Вані (Yaney)⁹⁷.

Напрямок: російське чиновництво — місцевий режим — економіка — знайшов своє певне відображення в працях названого вище професора Іллінойського університету Г. Вані⁹⁸, а також зарубіжних вчених Е. Амбургера⁹⁹, Е. Задена¹⁰⁰, В. Пінтнера¹⁰¹ та Г. Торке¹⁰².

Оцінки економічним реформам у Росії за правління Олександра І, Миколи І і Олександра ІІ, зокрема й системи оподаткування в галузі торгівлі дали в своїх студіях американський історик Р. Пайпс¹⁰³ і Д. Сандерс¹⁰⁴.

Таким чином, аналіз вітчизняної та зарубіжної історіографії дозволяє констатувати: проблема розвитку хлібної торгівлі на території Південної України протягом ХІХ ст. хоча й знайшла своє певне відображення в науковій (історичній, економічній, статистичній і етно-політичній) літературі, але ще не стала предметом комплексного спеціального дослідження. Вчені-попередники зосереджували головним чином увагу на обсягах купівлі-продажу збіжжя, стану доріг, зокрема, залізницям, оподаткуванню торговців різних соціальних груп і категорій, діяльності іноземців тощо. Частково висвітлені заходи різних урядових кіл у цій царині. Разом з тим, маловивченими залишилися такі важливі аспекти, як специфіка використання давніх і поява нових торгових шляхів, види, форми, засоби та терміни транспортування. Фактично не визначені участь усіх станів у місцевій торгівлі та експорті хліба, методи та наслідки конкуренції, регіональна специфіка внутрішніх цін і т. ін. Також не простежена до кінця поетапна переорієнтація хлібної торгівлі з північно-західного на південний напрямок, не встановлені кількісний і етнічний склад безпосередніх учасників цього процесу. Отже, багато питань в історичній науці потребують додаткових відповідей, поповнення джерельної бази та нових творчих пошуків і підходів.

¹ *Варшавчик М. А.* Джерела історіографічні // Джерела історії України. — К., 1998. — С. 26.

² *Орлик В.* Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. — Кіровоград, 2007. — С. 7.

³ *Скальковский А. А.* Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1731–1823. — Одесса, 1836. — Ч. 1. — 288 с.; 1838. — Ч. 2. — 349 с.; його ж. Опыт статистического описания Новороссийского края. — Одесса, 1850. — Ч. 1. — 364 с.; 1853. — Ч. 2. — 552 с.

⁴ *Скальковский А. А.* Записки о торговых и промышленных силах Одессы: Сост. в 1859 г. — СПб., 1865. — 110 с.; його ж. Болгарские колонии в Бесарабии и Новороссийском крае. — Одесса, 1848. — 156 с.

⁵ *Аксаков И. С.* Исследование о торговле на украинских ярмарках. — СПб., 1858. — 383 с.

⁶ *Багале́й Д. И.* Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. — М., 1887; його ж. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры // Киевская старина, 1889. — № 4. — С. 27–55.

⁷ *Багали́й Д. І.* Історія Слобідської України. — Харків, 1990. — С. 140–142.

⁸ *Кеппен П. И.* Хронологический указатель материалов для истории инородцев Европейской России. — СПб., 1861. — 395 с.; *Державин Н.* Болгарские колонии Новороссийского края. Херсонская и Таврийская губернии. — Симферополь, 1908. — 237 с.

⁹ *Шмидт А.* Херсонская губерния // Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. — СПб., 1863. — Т. 23. — Ч. 1. — 601 с.; Ч. 2. — 874 с.

¹⁰ *Павлович В.* Екатеринославская губерния // Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. — СПб., 1862. — Т. 11. — 293 с.; *Постников В. Е.* Южно-русское крестьянское хозяйство. — М., 1891. — 392 с.

¹¹ *Янсон Ю. Е.* Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе. — СПб., 1870. — 412 с.; *Чехович П. С.* Записка о нуждах Одесского порта, его расширении и улучшении. — Одесса, 1894. — 20 с.

¹² *Янсон Ю. Е.* Хлебная торговля на Волыни // Хлебная торговля на самовывозных рынках. — СПб., 1870. — Вып. 5. — С. 177–335.

¹³ *Данилевский Г.* Нравы и обычаи украинских чумаков // Библиотека для чтения, 1857. — Т. 142. — С. 259.

¹⁴ *Столнянский Н. П.* Девять губерний западного края в топографическом, статистическом и историческом отношениях. — СПб., 1866. — 200 с., 1 карта.

¹⁵ *Семеновский М. И.* Записка о финансах, политике и торговле Российского государства в 1810 году. — М., 1864. — 86 с.; *Гулишамбаров С.* Итоги торговли и промышленности России в царствование Николая I (1825–1855). — СПб., 1896. — 74 с.

¹⁶ *Могиланский Н. К.* Производство хлеба, хлебооборот и сбыт крестьянского хлеба в Бессарабии. — Кишинев, 1916.

¹⁷ *Шемяков Д. Е.* К вопросу о товарности зернового хозяйства Бессарабии в эпоху империализма (конец XIX в. — 1917 г.) // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1961 г. — Рига, 1963. — С. 521; *Гросул Я.* Крестьяне Бессарабии (1812–1861 гг.). — Кишинев, 1956. — С. 61–79; *Гросул Я. С., Будаки И. Г.* Очерки истории народного хозяйства Бессарабии (1812–1861 гг.). — Кишинев, 1967. — С. 148–163.

¹⁸ *Томулець В. М.* Торгові зв'язки Бессарабії з Україною в 1812–1830 рр. // УІЖ, 1987. — № 6. — С. 78–85; *його ж.* Реалізація товарів з України та інших губерній Росії на бессарабському ринку (1812–1868 рр.) // Історико-політичні проблеми сучасного світу: Зб. наук. статей. — Чернівці, 2002. — Т. 9. — С. 97–116.

¹⁹ *Moraru A.* Istoria românilor. Basarabia si Transnistria (1812–1993). — Chişinău, 1995. — 316 p.

²⁰ *Янсон Ю. Е.* Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе.

²¹ *Билимович А. Д.* Товарное движение на русских железных дорогах. Статистическое исследование. — К., 1902. — Приложение: таблицы № 17, 18.

²² *Шаулов О. Л.* Железнодорожная тарифная политика царизма в 1860–1890 гг. на примере перевоза хлебных грузов / Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — Ростов-на-Дону, 1972. — 25 с.

²³ *Загоруйко В. А.* По страницам Одессы и Одессины (1861–1895). — Одесса, 1960. — 123 с.; *Золотов В. А.* Хлебный экспорт России через порты Черного и Азовского морей. — Ростов-на-Дону, 1966. — 256 с.

²⁴ *Жуков В. И.* Города Бессарабии 1861–1900 (социально-экономический очерк). — Кишинев, 1961. — 256 с.; *Лазанська Т. І.* Історія підприємництва на Україні. — 1999. — 282 с.; *Історія Одеси*. — Одеса, 2002. — 560 с.

²⁵ *Богатчук С.* Залізничний транспорт в Україні // Історія України, 1999. — № 8. — С. 11–12; *Шевченко А. М.* Розбудова залізничного транспорту в Південній Україні та його роль у поширенні зернового експорту в II половині XIX ст. // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2006. — Вип. XI. — С. 179–185.

²⁶ *Шевченко А. М.* Назв. праця. — С. 180.

²⁷ *Оглоблін О.* Нариси з історії капіталізму на Україні. — К., 1930; *його ж.* Закавказький транзит і Україна в першій половині XIX століття // Нариси з соціально-економічної історії України / Ред. Д. І. Багалій. — К., 1932. — Кн. 8.

²⁸ *Гончарук Т.* Одеське порто-франко: Історія. 1919–1859 рр. — Одеса, 2005. — 312 с.; *його ж.* Транзит Броди — Одеса в першій половині XIX ст.: історико-правовий аспект // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2006. — Вип. XII. — С. 95–102.

²⁹ *Ковальський А. В.* Торгівля Південної України першої половини XIX ст.: історіографічний аспект // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. — К. — Донецьк, 2001. — Вип. 16. — С. 182.

³⁰ *Сташевський Є. Д.* Сільськогосподарський ринок Правобережної України за передреформеної доби // Праці Комісії для вивчення народного господарства України. — К., 1929. — Вип. 2.

³¹ *Слабченко М. Є.* Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. — Харків, 1925. — Т. 1. — 320 с.; Одеса, 1927. — Т. 2. — 278 с.

³² *Слабченко М. Є.* Назв. праця. — Т. 1. — С. III.

³³ *Оглоблин О.* Українська історіографія 1917–1956. — К., 2003. — С. 53-54.

³⁴ *Слабченко М. Є.* Назв. праця. — Т. 2. — С. 60.

³⁵ *Водотика С. Г.* Академік Михайло Єлисейович Слабченко. Нарис життя та творчості. — К. — Херсон, 1998. — С. 84.

³⁶ *Гуржій І. О.* Повстання турбаївців. Рукоп. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1948. — С. 33, 34.

³⁷ *Гуржій І. О.* Повстання селян в Турбаях (1789–1793). — К., 1950. — С. 22.

³⁸ Там само. — С. 22–23.

³⁹ Там само. — С. 25.

⁴⁰ *Майборода О. М.* Критика буржуазних концепцій етногенезу українського народу. — К., 1987. — 191 с.; Українська народність: нариси соціально-економічної і етно-політичної історії. — К., 1990. — 559 с.

⁴¹ *Гуржій І. О.* Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. — К., 1954. — С. 133, 134.

⁴² *Семенов А.* Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности. — СПб., 1859. — Ч. 1. — 295 с.; Ч. 2. — 376 с.

⁴³ *Зябловский Е.* Статистическое описание Российской империи. — СПб., 1815. — Ч. 5.

⁴⁴ *Штукенберг И.* Статистические труды. — СПб., 1860. — Т. 2.

⁴⁵ *Гуржій І. О.* Назв. праця. — С. 139.

⁴⁶ Там само. — С. 141.

⁴⁷ Там само. — С. 227.

⁴⁸ *Лященко П. І.* Історія народного господарства СРСР. — К., 1951. — Т. 1. — С. 491.

⁴⁹ *Гуржій І. О.* Назв. праця. — С. 228.

⁵⁰ Там само. — С. 232.

⁵¹ Гуржій І. О. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII — першої половини XIX ст. // УІЖ, 1959. — № 5. — С. 41.

⁵² Там само. — С. 44.

⁵³ Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. — С. 6.

⁵⁴ Гуржій І. О. Основні закономірності розвитку торгівлі і місцевих ринків на Україні у XVIII ст. // УІЖ, 1986. — № 8. — С. 17–28.

⁵⁵ Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі в Україні. — С. 55.

⁵⁶ Шмидт А. Херсонская губерния. — Ч. 2. — С. 542.

⁵⁷ Гуржій І. О. Назв. праця. — С. 191, 193 та ін.

⁵⁸ Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. — С. 98.

⁵⁹ Там само. — С. 51.

⁶⁰ Там само. — С. 52.

⁶¹ Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. — М., 1959. — 279 с.; її ж. Южная Украина в 1800–1825 гг. — М., 1970. — 383 с.; її ж. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860. — М., 1981. — 215 с.

⁶² Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800–1825 гг. — С. 320, 324.

⁶³ Там само. — С. 335, 336.

⁶⁴ Слабеев І. С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII — першої половини XIX ст.). — К., 1964. — С. 74.

⁶⁵ Там само. — С. 118, 119.

⁶⁶ Историография истории Украинской ССР. — К., 1986. — С. 140–146, 153–160.

⁶⁷ Кругляк Б. А. Ярмаркова торгівля на Україні в період капіталізму // УІЖ, 1974. — № 3. — С. 36–43.; його ж. Товарні біржі в Російській імперії // УІЖ, 1992. — № 2. — С. 58–63.; його ж. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. — 1914) // УІЖ, 1994. — № 6. — С. 72–81.

⁶⁸ Лазанська Т. І. Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. // УІЖ, 1996. — № 2. — С. 65–73; її ж. Торговельні доми України на рубежі двох століть (1892–1914 рр.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2001. — Вип. II. — С. 24–41.

⁶⁹ Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.). — К., 1999. — 282 с.

⁷⁰ Донік О. М. Купецьке промислове підприємництво в Україні (ХІХ — початок ХХ ст.) // Проблеми історії України ХІХ — початку ХХ ст. — К., 2006. — Вип. ХІ. — С. 154–168; його ж. Купецтво як стан в Україні (ХІХ ст.) // УІЖ, 2006. — № 3. — С. 16–41; його ж. Купецтво України в імперському просторі (ХІХ ст.). — К., 2008. — 271 с.

⁷¹ Темірова Н. Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. — Донецьк, 2003. — 319 с.; її ж. Соціально-економічна еволюція поміщництва України в 1861–1917 рр. — Рукоп. дис. ... д. і. н. — Донецьк, 2003. — 405 с.

⁷² Довжук І. В. Зовнішня торгівля Підросійської України у післяреформений період // Проблеми історії України ХІХ — початку ХХ ст. — К., 2006. — Вип. ХІ. — С. 142, 143, 144.

⁷³ Довжук І. В. Там само. — С. 142–153.

⁷⁴ Реєнт О. П. Україна в імперську добу (ХІХ — початок ХХ ст.). — К., 2003. — 340 с.

⁷⁵ Там само. — С. 108–114, 136–148.

⁷⁶ Решетченко Д. В. Правобережна Україна в міжнародній торгівлі зерном наприкінці ХVІІІ — на початку ХІХ ст. // УІЖ, 2007. — № 4. — С. 69–82; його ж. Хлібна торгівля Правобережної України (1796–1853 рр.): Рукоп. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2009. — 210 с.

⁷⁷ Орлик В. М. Подушна система оподаткування в українських губерніях Російської імперії у кінці ХVІІІ — середині ХІХ ст. // Проблеми історії України ХІХ — початку ХХ ст. — К., 2006. — Вип. ХІІ. — С. 119–125; Ніколаєва Т. М. Соціальний і національний склад підприємницького прошарку в Україні в останній третині ХІХ — на початку ХХ ст. // Проблеми історії України ХІХ — початку ХХ ст. — К., 2008. — Вип. ХІV. — С. 285–292; Шевченко В. В. Підприємницька діяльність банкірів Півдня України (ХІХ — початок ХХ ст.): окремі аспекти // Там само. — С. 88–96; Шахрай Т. О. Господарська, громадсько-політична та культурна діяльність дворян і поміщиків Волині наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. — Рукоп. дис. ... канд. іст. наук. — Черкаси, 2009. — 220 с.

⁷⁸ Тимченко В. М., Кухар-Онишко Н. О. Роль турків в освоєнні й розвитку торговельної інфраструктури Півдня України та Криму (кінець ХVІІІ — початок ХІХ ст.) // Проблеми історії України ХІХ — початку ХХ ст. — К., 2006. — Вип. ХІІ. — С. 126–135; Орлик В. М. Кримські татари у податковій політиці Російської імперії в дореформений період // Проблеми історії України ХІХ — початку ХХ ст. — К., 2008. — Вип. ХІV. — С. 157–163.

⁷⁹ *Ковальський В. К.* Становлення та розвиток митної справи на Півдні України з давніх часів до 1917 року (на матеріалах Миколаївської митниці). — Одеса, 2004. — 230 с.

⁸⁰ *Степаненко В. В.* Миколаївський торговий порт на початку ХХ ст. // Національний університет «Києво-Могилянська академія»: Миколаївська філія. Наукові праці. — Миколаїв, 1998. — Т. 1. — С. 48–51; Одеський порт у системі зовнішньоекономічних зв'язків українського Причорномор'я з країнами зарубіжжя на початку ХХ ст. (1900–1914 рр.) // Одеський державний університет імені І. І. Мечникова. Записки історичного факультету. — Одеса, 1999. — Вип. 8. — С. 270–279; Херсонський порт у кінці ХІХ — на початку ХХ ст. // Національний університет «Києво-Могилянська академія»: Миколаївська філія. Наукові праці. — Миколаїв, 2000. — Т. V. Історичні науки. — С. 57–61.

⁸¹ *Правилова Е. А.* Финансы империи: Деньги и власть в политике России на национальных окраинах, 1801–1917. — М., 2006. — 456 с.

⁸² *Казьмирчук Г. Д., Соловйова Т. М.* Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті ХІХ ст. — К., 1998. — 174 с.

⁸³ *Белоусова Л. Г., Малинова Т. Г.* Одесской таможене 200 лет. — Одесса, 1995. — 99 с.

⁸⁴ *Чорний В. Б.* Україна і митна справа. — К., 2000. — 349 с.

⁸⁵ *Щербак Н. О.* Політика царизму щодо євреїв України в ХІХ ст. // Проблеми міграцій. — К., 1999. — № 1. — С. 19–27.

⁸⁶ Там само. — С. 21.

⁸⁷ *Саксонов В. Б.* Організаційно-правове забезпечення фіскальної політики Російської імперії на території Південної України (остання третина ХVІІІ століття): Рукоп. дис. ... канд. юрид. наук. — Харків, 2004. — 201 с.

⁸⁸ *Савченко І. В.* Адміністративно-територіальний устрій Південної України (1775–1822): Рукоп. дис. ... канд. іст. наук. — Запоріжжя, 2004. — 199 с.

⁸⁹ *Орлик В. М.* Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. — Кіровоград, 2007. — 631 с.

⁹⁰ *Пилипенко О. Є.* Зовнішньоекономічні зв'язки українських земель у складі Російської імперії (1861–1914 рр.). — К.: Академія Муніципального управління, 2008. — 280 с.

⁹¹ *Орлик В. М.* Назв. праця. — С. 306–375.

⁹² *Хрящевська Л. М.* Розвиток промислів іноземних колоністів Півдня України кінця ХVІІІ — на початку ХХ ст. // Науковий вісник ОДЕУ. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. Науки: економіка, політологія,

історія. — Одеса, 2007. — № 17(54). — С. 208–219; *Машикін О.* Іноземці в соціально-економічному житті України кінця XVIII — першої половини XIX ст. — К., 2008. — 450 с.; *Замуруйцев О. В.* Німецькі колонії Півдня України у другій половині XIX — на початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Черкаси, 2009. — 20 с.; *Тимченко В. М.* Розвиток торговельного мореплавства між північнопричорноморськими регіонами Російської імперії та Туреччиною (1774–1853 рр.) // УІЖ, 2009. — № 2. — С. 66–77.

⁹³ *Миронов Б. Н.* Хлебные цены в России за два столетия (XVIII–XIX вв.). — Ленинград, 1985. — С. 35.

⁹⁴ *Фаирли С.* Англо-русская торговля преимущественно с 1750 до 1830 гг. — Ленинград, 1970. — 8 с.

⁹⁵ *Герлігі П.* Одеса: історія міста, 1794–1914. — К., 1999. — 382 с.

⁹⁶ *Staples J. R.* Cross — Cultural Encounters on the Ukrainian Steppe: Settling the Molochna basin, 1783–1861. — Toronto, Buffalo, London, 2003. — 253 p.

⁹⁷ *Seton-Watson H.* The Russia Empire, 1801–1917. Oxford, 1967. — 813 p.; *Yaney G. L.* The systematization of Russian government: Social Evolution in the Aimastic administration of imperial Russia, 1711–1905. — Jlli., 1973. — 412 p.

⁹⁸ *Yaney G. L.* Law, Society and the Domestic Regime in Russia in Historical Perspective // The American Political Science Review, 1965. — Vol. 59. — № 2. — P. 379–390.

⁹⁹ *Amburger E.* Geschichte der Behördenorganisation Russlands, von Peter der Grossen bis 1917. — Leiden, 1966. — 419 s.

¹⁰⁰ *Thaden E.* Russian's Western Borderland. 1710–1870. — Princeton, 1984. — 278 s.

¹⁰¹ *Pintner W. M.* The Social Characteristics the Early Nineteen Centri Russian Burearacy // Slavic Reviv. American Quarterly of Soviet and East European Studes, 1970. — Vol. 29. — P. 249–443.

¹⁰² *Torke H.-J.* Das russische Beamtentum in der erste des 19 Jahrhunderts // Sonderdruck aus Forschungen zur Osteneuropäischen Geschichte. — Bd. 13. — Berlin, 1967. — S. 7–345.

¹⁰³ *Паўнц П.* Россия при старом режиме. — М., 1993. — 414 с.

¹⁰⁴ *Saunders D.* Russia in the Age of Reaction and Reforms, 1801–1881. — Longman, 1992. — XII + 386 p.